

Antonio De Ferrariis

detto il Galateo

(Continuazione e fine)

Cap. VIII.

Il Galateo Poeta

Fra le lettere e i trattati del Galateo, ecco far capolino — « rari nantes in gurgite vasto » — diciotto epigrammi e una breve ode (1). Qualche altro carme è certamente andato perduto — egli medesimo c'informa di una saffica in lode di Santa Cesarea (2) — ma, ad ogni modo, la sua produzione poetica fu tutt'altro che copiosa. — Tu vuoi ch'io scriva versi? — chiedeva all'Acquaviva, stringendosi nelle spalle « Non omnia possumus omnes: negavit natura » (3). Terra d'Otranto aveva già offerto alla cultura italiana giuristi, teologi, medici, filosofi: non le aveva ancora dato un vero poeta — il poema di Guglielmo Pugliese sulle gesta dei Normanni e « Lo Balzino » di Ruggero di Pazienza sono cronache in versi — nè glielo dette col Galateo. E' inutile chiedere ai suoi distici durettili e un po' stecchiti la spigliata eleganza del Pontano o la soavità idillica del Sannazaro. La poesia del Galateo non è qui: è in alcune sue belle pagine di prosa, dove il geniale pensiero e soprattutto il caldo sentimento forgiavano a loro volontà il limpido docilissimo latino. Pure, non bisogna gettar via senz'altro, arricciando il naso, questo povero mazzetto di fiori colti sull'Elicona. Lo scandire sul ritmo — ahimè, troppo poche volte armonioso! — dei dattili e degli spondei questo centinaio e mezzo di versi, getterà ancora

(1) M. TAFURI. Le opere di Angelo ecc., pp. 174-179.

(2) Coll. II, p. 34, e IV, p. 141.

(3) Coll. III, p. 92.

un po' di simpatica luce sulla figura del nostro umanista.

Quali epigrammi possiedono sincerità d'ispirazione e sono meglio riusciti? Non certo i quattro « In obitum Joannis Joviani Pontani ». Chi ricordi l'armonioso fluire della serena poesia dei « Tumuli », avvertirà qui un certo che di sforzato e di manierato. L'ultimo verso di ciascuno vorrebbe essere affettuoso e invece riesce quasi spiritoso, anticipando quei « concetti » così cari al '600. Sulla tomba del Pontano si sarebbero dovute evocare le ridenti visioni di giovinezza, che un giorno avevano popolato i suoi carmi, ma il Galateo non seppe e forse non volle. Desideriamo che la rigidità dei suoi versi diventi classica semplicità scultorea? Offriamogli un argomento di alta idealità religiosa e civile. Allora i suoi esametri prenderanno un sapore ennio. Ecco gli Ottocento di Otranto che si accostano al supplizio: « Una fuit cunctis mens, voluisse mori » (c. c., p. 176, X); ecco la bella figura di Giulio Antonio Acquaviva, cinta dall'aureola di un eroismo di leggenda: durante l'aspra battaglia, un colpo di scimitarra turca gli mozza di netto il capo:

Non cadit ille tamen, stat equo erectus abituque
ceu victor, stringens fervidus arma manu.

Non aliter pro Rege mori, pro Numine Julius
debut; haud moritur, si quis ita emoritur (ivi, XI).

Non le liete divinità pagane allettano il Galateo: egli preferisce fermarsi a meditare sul sepolcro di Cristo (IX), sul suicidio di Ginda (XIII), sulla pietà dei cani che lambiscono le piaghe di Lazzaro (« mores — dediscunt homines, quos didicere ferae ». — XIV), sulle lacrime purificatrici di Maddalena (XIX); condanna l'opera immorale di un poeta (XVI), celebra ingelosamente un pittore salentino (XVII e XVIII). Ritroviamo la sua spigliata vena leccese nello scherzo arguto degli epigrammi « In Vitum Mullum » (VI) e « In Nifim Callipolitana » (VII). Un alito di armonia oraziana passa nei distici a Gabriele Setario, velati di malinconia: « Sic est, o Gabriel, volat iurevocabile tempus... » (XII), ma essi non si chiudono con un ammonimento epicureo, bensì con un anelito all'eternità.

Anche nei suoi tentativi di poesia, il Galateo ha serbato quella linea di diritta morale che nobilitò i suoi studi e tutta

la sua vita. Possiamo dunque prender le mosse da questi versi per una considerazione finale. Con la sua pratica della morale legata alle credenze positive, il Galateo si riallaccia alla grande tradizione nostra, che attraverso Dante risale a S. Tommaso, squisitamente italiano. La profonda sanità morale crea in lui — come aveva già creato nell'Alighieri — un appassionato interesse per il mondo della realtà storica, ed è proprio questo vivo senso morale della storia che lo aiuta a superare il dissidio tra il sogno e la vita — eterno martirio dell'anima umanistica — nella superiore armonia di una fede serena nella Volontà che regge l'armonico sviluppo dei destini degli individui e delle Nazioni.

APPENDICE.

1.

Antonius Galateus Gelasio suo salutem. De nobilitate. (Barb. lat. 1902 - inedita).

(Codice cartaceo, rigato, cc. 22, corsiva del secolo XVI, con correzioni di altra mano, cm. 20×25 1/2, rilegato in pergamena, recante lo stemma dei Barberini in oro; taglio dorato).

Non putabam, Gelasi vir optime, adeo me offendisse animos istorum nobilium, qui nos audiunt, qui plus virtute, quam inani et ridendo nobilitatis nomine praediti sunt, cum inter loquendum exiit mihi ex ore, ut Homerus ait de Minerva Iovis filia, illa sententia: eorum qui clara sunt stirpe, aut patria, aut ex divitibus parentibus nati sunt, aut nullos fuisse philosophos, hoc est probos viros, aut quam paucissimos. Divini Platonis, non mea sententia est: Regum potentiumque virorum filii philosophi nascituri non sunt. Nam potentes, ut ait Aristoteles, qui ab inente aetate aeducati (1) in magnis excessibus secundae fortunae divitiarum et amicorum, nesciunt obedire praeceptoribus, neque bene suadentibus ohtemperare; ideo ait Plato: Puerum vel auri vel cuiusvis possessionis ditissimum neque facile capi posse, neque si captus fuerit detineri, et alibi: Potentum viro-

(1) Qui andrebbe inserito un « sunt ».

rum filii primi disciplinarum scholas ingressi novissimi exeant, hoc est aliorum ineruditissimi. Idem inquit: Aedneandi sunt filii ut optimi non ut ditissimi fiant; idem alibi: Plures potentum improbi, et alibi: Principes mali, et alibi: Principes sunt consumptores, quemadmodum faci, qui comedunt labores aliorum. Nec dissentiunt hagiographi; scriptum est: Principes tui infideles, socii furum; omnes diligunt munera; secuuntur retributiones; et alibi: Nolite confidere in Principibus, in filiis hominum, in quibus non est salus; et alibi: qui comedunt plebem meam, sicut escam panis. Vide, ut Deus plebem suam non principes suos appellaverit. Alius Propheta quasi impatiens clamabat dicens: facies hominis, quasi pisces maris; quorum maiores et potentiores devorant minores. Certe, aut ex humili, aut ex medio genere nascuntur viri optimi. Magnatum plurimi tyrannorum mores imitantur. De veteribus loquimur; nam omnes saeculi nostri Principes continentos sunt, abstinentes et iustissimi. II, qui illustrum virorum vitas scripsere, testantur; exemplo sunt vobis omnes prophetae, omnes Apostoli, omnes philosophi, omnes poetae, qui in parvis oppidulis, aut obscuro, aut non nimis claro, honesto tamen genere nati sunt; non mihi obijciatis Isaiam, qui, regio ortus genere, nobilitatem iam exuerat; nec Ioseph virum Mariae qui fabrilem artem exercuit, in quo iam exoleverat nobilitas, quamvis illorum nobilitatis auctor pastor ovium fuerit et pastoris filius; quin etiam, et prisca gentis Iudaicae sancti Patres, rustici fuere, et omnium mortalium iustissimi, ut et nostri quoque de quibus poeta ait: hanc olim veteres vitam coluere Sabini. Nec Boetium afferatis virum patritium (quem ego, et doctrina et moribus et studio sapientiae latinis omnibus autepono) aut si quem alium habetis; nam ideo dixi aut nullos aut quam paucissimos, quia quae raro accedunt non naturae aut arti, sed fortunae adscribenda sunt. In proverbio est apud Aristotelem: Una hirundo non facit ver neque una dies calida. Difficultatem tanquam calcar virtutis ego notavi, non impossibilitatem; suasi, ut cauti essent, ne nobilitatem suam tanquam filiolam amplexarentur, ne tanti facerent rem apud scriptores levem et inapem; non reipsa, sed nomine tantum et opinione vulgi admirandam: ne ambitioni studeant, sed virtuti quae sola est atque unica nobilitas. Mihi ut et tibi, non Gallia aut Germania, hoc est barbarica origo est, sed (bonorum Deorum nu-

mine) Graeca, et Italica: avus et proavus meus graeci sacerdotes fuere, graecarum et latinarum litterarum minime ignari; pater etiam meus et graecis et latinis litteris satis instructus, vir iustus et innocens, non praedator, non foenerator, non alienis laboribus saginatus. Hanc ego nobilitatem pluris facio quam faciunt suam Tarquinii, aut Claudii, aut Fabii, aut Curii, aut Scipiones, aut Coriolani, aut Sullae, aut Catilinae; stultis et ignaris non suadebo, docti et sapientibus persuadebo. Ait Thomas, duplicem esse nobilitatem, alteram simplicem et veram, alteram secundum quid; illa ubique et semper adest, ubi virtus est; haec est secundum genus et patriam; immo et saepe adest ubi non adest virtus licet absit fortitudo; nam si virtutes disiungere cupiam libuerit, non vulgi, aut triviali et militari, sed magnorum philosophorum sententia fateatur necesse est, fortitudinem inter ceteras virtutes infimum tenere locum; itaque primae partes prudentiae debentur, secundae et tertiae aut iustitiae aut temperantiae, quartae fortitudini. Nobiliores igitur concedendum est esse sapientes, iustos ac temperantes quam fortes: unde apud omnes fere nationes orta est nobilitas. Vera nobilitas non alta tecta, non aurata laquearia, non fascēs, non securēs, non vestes auro rēgentes non dapes diligenti arte compositas amat, sed humiles casas et tuguriola, silentia nemora, et arentes nitriac tractus, pannosas vestes, faciles quaesitu cibos; non casae, non turguria noverunt tragica scelera, sed domus marmoreae et aurata cubicula, nam ubi venena comparantur? Ubi doli? Ubi perfidiae? Ubi inaccessi et puellarum et puerorum amores? Ubi provinciarum rapinae, ubi omne genus luxuriae et nequitiae? Praeterquam sub aliis tectis? Falluntur igitur qui laudant illam Poetae sententiam: haud facile emergunt, quorum virtutibus obstat res angusta domi. Qui dubitat nimias opes et ignaviae et vitiorum omnium esse genitricēs et nutrices? Melius sapit, qui dicit foecunda virorum paupertas. Phocion ille vir iustus, et frugi, cum ab hostibus illi vis auri magna afferretur, inquit haud sibi opus esse multa pecunia, frugaliter et sine cupiditate viventi. At illis suadentibus, ut saltem consuleret filiis, qui fortasse non erunt similes patri, nec tanta virtute praediti, respondit: Nolo relinquere filiis meis materiam, unde possint luxuriari et turpiter vivere: praecipue ne, ut plerique ignari solent contempta virtute et omni animi cultu, nobilitatem ostendent

suam et avorum seriem: nam aliena laudat qui genus suum laudat. Platonis sententia est: Viro aliquid esse se existimanti nihili turpius posse accidere, quam seipsum honorandum praeferre non ob virtutem propriam, sed ob gloriam superiorum. Inquit Ovidius: Non census non clarum nomen avorum sed probitas magnos ingeniumque facit. Recte inquit Cicero, optimates non esse nationem. At si verum esset quod vulgo dicitur, nobilitatem esse ex virtute nataam, nunquam ego vidi nataam matri infestio-rem. Habet enim matrem summo despectui immo odio. Nemi- ni dubium est nobilitatem et invidere et summo odio habere novos, ut dicunt, homines, eos scilicet qui egressi fines generis sui propria non aliena virtute sine avorum stemmate clari et illustres fiunt; Livius auctor est, nullam gentem esse magis invidiae expositam, quam eos, qui maiores suos virtute et ani- mis non aequant, cum suscipiunt novos homines. Vereor, Ge- lasi, ne istis (ut ait Hieronymus iuxta Apostoli sententiam) inimicus fiam, veritatem dicens, aut id quod Socrati dictum est, in me retorqueant. An non vides nos invenes esse? Si nos obiurgaveris, in te inpetum faciemus; rogo ne mihi succenseant vera dicenti, nam ut ait idem Socrates: Nihil est familiarius sapientiae, quam veritas, cui aut irasci, aut non assentiri nefas esse putavit. Omnis fere nobilitas, aut ex scelere, aut impudentia, aut caedibus et rapinis, turpi lucro, fraudibus, proditiionibus, perfidiis habuit initium. Nam praeterea quae pro iniuria pu- blica propulsanda, aut bella pro salute Patriae contra barbaros hostes Christiani nominis iuste ac pie geruntur, quid aliad bella sunt, quam caedes rapinae, stupra, furta, sacrilegia, honestarum matronarum ac virginum et templorum pollutiones et ferrum, ignes, funera, doli, quae honesto nomine stratagemata appellant, quae a virtute seimxisse Virgilius videtur, cum dixit: Dolus an virtus quis in hoste requirat? Saepe in bello plus valet dolus et vis quam ius et virtus. In proverbio est: Ius est in armis. Senones aiebant ius in cuspide se gerere: nec recen- tiores Galli ab illis dissentiunt. Idem de divitiis intelligendum est, quae cognatae sunt nobilitati; ideo Augustinus ait: Omnes dives aut iniquus aut iniqui, haeres. Divites autem valde si- mulque probos esse impossibile, auctor est Plato. Quid dicam Plato? Dominus et Deus noster: Difficilius est, inquit, divitem intrare in regnum coelorum, quam camelum per foramen acus.

Nomen tacebo; non praeteribo sententiolas hominis non indocti, neque ineruditi, sed rapacis et fomeratoris eximii. Habebat quidem litteras, sed in impuro vasculo collocatas; ut qui pro uno obolo neque amicis neque cognatis neque Diis ipsis peperisset. Ille non tantum obscuro sed sordido genere natus, alienis laboribus, immo et alieno sanguine saginatus, nobilem duxit uxorem. Monitus est ab amico, et eo probro viro et innocente et non nimis illitterato aut inerudito ut sancto ac iuste viveret, Deos timeret ut hostes et iudices et tandem ultores. Respondit: Si iuste vixissem, si Deos, quorum benignitatem et indulgentiam, nondum iram expertus sum, timuissem, non staret mihi talis domus, neque nobilis socer et superba socrus mihi filiam matrimonio supplices inuixissent. Tum ille: Cur igitur nobilitatem, cui propter uxorem adactus es, labefactas? O stulte, inquit, ignorare videris, quod his artibus acquiruntur et aluntur nobilitas et divitias; audi inquit, o vir bonae fidei (nec id minus fortasse vero quam fatetur) quo pacto ego paucis abiectis et mutatis litteris, emendaverim illam Aristotelis sententiam: nobilitas est virtus et antiquae divitiae; audi, inquit, o vir, mendosi erant antehac codices; error fuit non tanti viri sed indoctorum librariorum: nam meo iudicio sic dicendum est: nobilitas est vis et iniquae divitiae; nam nonnullae ne dicam omnes illustres domus, aut vi aut rapinis aut scelere aut violato iure, aut mendaciis aut perfidia fiunt, quare dictum fuit illud:

Aude aliquid brevibus Gyaris, et carcere dignum

Si vis esse aliquid;
probitas laudatur et alget.

Sic etiam inquit, invertit ille, nescio quis fuerit, sed sapiens omnino fuit, proferens illam definitionem (sic etiam Barones, B littera in L mutabat, adiciebat etiam T.) orator est vir malus dicendi imperitus; et per oratorem intelligere licet quemvis caudidem: similiter etiam ii, qui utiles domini dicuntur, meo iudicio inutiles domini appellandi sunt aliis, utiles sibi; quoniam ea, quae illis iure debentur, minima par est eorum quae a subditis extorquent. Dicam quia verum est; quidam eorum subditos habent loco servorum; ad haec, attulit non pauca exempla non vetusta modo et peregrina, sed recenti, et ante oculos posita, quae se imitari fatebatur; quando enim, ait, ingentes accumu-

lavero opes, villas, lata praedia, nummorum quoque magnam vim, filios suscepero ex matre generosa: non deerant illis honorata magnatum connubia: nemo illis obiciet ignobilitatem; nam qualis sis, aut unde habeas quaerit nemo, sed oportet habere. At post mortem, ait ille amicus, reddes rationem aeternae vitae. Tunc ille ridens, ut saepe solebat de Diis homibusque iocari. O ineptissime, inquit, quomodo ego reddam cum non ero solvendo? Aut timeam turpe restitutionis bonorum apud inferos indicium, cum omnes illuc nudi proficeantur? Reddant haereditas: me vero aut tartarei indices aut creditores nutriant. Puto, si diutius ille vixisset, ad magnas, immo iugentes opes, et honores et magistratus pervenisset: sed immatura mors illum magna molientem rapuit. et nunc apud inferos luit poenas rapacitatis, et ex humanis ita radicitus evulsus est, ut et nomen et proles prorsus extincta sit: ut cum divino Propheta dicere possimus: « Periit memoria eorum cum sonitu: exhibit spiritus eius et revertetur in terram suam: in una die peribunt omnes cogitationes eorum. Vidi impium superexaltatum et elevatum sicut cedros Libani: et transivi, et ecce non erat, et non est inventus ». Talis solet esse exitus rapinarum; profecto eisdem artibus quibus genitae sunt, aluntur atque augentur nobilitas et divitiae, quae dum novas quotidie servitutes, nova et intolerabilia vectigalia excogitant, et graves inopum oppressiones foenera, extorsiones, expilationes in immensum coalescunt, adeo ut non solum infimae conditionis homines, qui suis laboribus vivunt, sed ii qui medii sunt et quos imperare debere censet Aristoteles servi procerum videantur, eorumque bona ii qui plus possunt sui iuris esse existiment; certe inopes praeda sunt potentiorum, quoniam (si verum non negamus) idem sunt apud eos haec res natura et lege distantiissima, ius et vis: ideo cum ab Aetruscis antiquis possessoribus agros finitimi Galli posebant, legati Romanis de iniuria querentibus responderunt se ius in cuspide gerere; non recte dictum est, ius esse in armis, immo in armis esse omnem iniuriam, omnem nequitiam certum est. Nulla fides pietasque viris qui castra secuntur. Tales sunt et nostrorum temporum mores, quamvis dissimulamus Gallorumque illam inhumanam sententiam verbis, non factis detestamur: ita fit, dnae sunt perniciēs humani generis, non minus quam meum et tuum, libertas et

servitus cum modum excedunt: sed illa secundum naturam esse videtur, haec contra; nam liberos omnes nos Natura genuit: servitutem sibi ipsi peperit mortalitas. Mos omnium est, aut humiliter servire aut superbe dominari; haec via, ut dixi, per vim, per arma, per caedes et scelera et fraudes et dolos, malos astus, proditioes, simulationes et mendacia, orta sunt regna, imperia, divitiae et omnis, quae sic appellari gaudet, nobilitas. Perenramus ex multis et innumerabilibus pauca, quae a condito aevo ad nostra usque tempora acta sunt; satis sunt nobis pauca exempla ad ostendendam rem manifestissimam. Ninus Rex Assiriorum vir astutus et callidus rudes et liberos homines, et qui iugum et superbum dominorum impotentiam nondum noverant, servire coegit. Semiramis deinde mulier prava et impudica omni scelere et incestis amoribus et tenuit et labefactavit imperium; magnum est exemplum humanae stultitiae et miseriae. O deducus humani generis! Quae monstra patiuntur homines? Una mulier, et ea impura et scelestas, tot gentibus, si vera narrant, tot viris tot ducibus dominata est. Nec mirum si regnum eorum incoatum Sardanapalis vir (si virum appellari licet) omni femina nequior turpissime finierit; nec non, et in eadem Asia, ut Caesar ad excusandam suam apud Nicomedem impudentiam dicere solebat, multis gentibus imperitaverunt foeminae: ii qui Reges regnum appellabantur, notum est, quibus (1) adepti sunt regnum; Cyrus avum Astiagem regno spoliavit; Darius astutia et dolo hinc equi in tantum regnum quod Magi fraude occupaverunt assumptus est. Lydorum regnum Gyges per scelera adeptus est annulo illo hoc est dolo, et occultis insidiis Regem interemit suum, et Reginae thorum simul cum regno invasit proditor sceleratus et adulter. Pisistratus, quamvis tyrannorum mitissimus, dolo tamen et astu tyrannidem aggressus est. Trauseo Cypselidas, Polyocrates Solosontes (2) Thrasibulos Phalarides, Agathocles, Hierones. Gelones, Dionysios et quos Cyclopes appellant, per quos tyrannos intellegimus qui, ut ait Virgilius, vescuntur visceribus et atro sanguine miserorum; quot sunt nostra tempestate Cy-

(1) E' da aggiungere un « modis » o un « artibus ».

(2) Sic.

elopes? Dicamus ergo cum Virgilio: Dii, talem terris avertite pestem. Philippi ed Alexandri principatus a scelere ortum la-
buit, quem si vis scire, lege Archelai horum Regum (1) flagitia
apud Platonem. Alexander ille, qui se orbis Regem et Iovis
filium appellari iussit et divinos honores sibi ut Herculi et Li-
bero patri praeberi, adversante Callisthene philosopho et omni
exercitu, poposcit, vini minime abstinens, gloriae avidissimus,
irae impatientissimus, qui pro uno verbo carissimos interemit,
Callisthenem recta suadentem turpissima morte necavit; ex ma-
cedonica disciplina in persicam victor simul et victus transiit,
quas ob res tantum odii apud suos sibi conflavit, ut eum, pro
quo tantum sanguinis fuderant, totiens se morti exposuerant,
tot ignoratas et barbaras terras peragraverant non dubitarent
veneno extinguere, quamvis nonnullas alias coniurationes eva-
serat; multum in illo fuit audaciae et animorum et virtutis,
plus fortunae et potentiae sed plurimum vitiorum. Hannibal
Poenus, qui tot Romanos exercitus stravit, cuius nomen tamdiu
durabit quamdiu erunt graecae et latinae litterae, audax fuit,
fortis, intrepidus, strenuus, callidus, astutus, vafer, subdolu-
s, fallax, magnanimus: inediae vigiliarum laborum et periculorum,
caloris et frigoris patientissimus; sed haec ad bellum pertinent:
quae autem ad pacem et ad bonum et iustum virum spectant,
minime novit; nam in illo nulla religio, nullus Dei metus, nul-
lum ius iurandum, nulla fides, nullum foedus; sed crudelitas
inhumana et versutia et perfidia plusquam punica; illius in-
gentes virtutes ingentia vitia acquabant, immo forte superabant.
Vide quibus artibus ad summum pervenitur nobilitatis et gloriae,
immo potius famae et divitiarum. De Scipione si quid dicam,
multos a me laesum iri haud ignoro. Sanctissimus fuit, fateor;
fortis pius, verax magnanimus, beneficus, pudicus, alieni ab-
stinens, modestus, verecundus; sed qui cum Iove simulabat
nocturna colloquia; mea sententia nemo simulator, ut etiam
dicunt, nemo hypocrita bonus, vel si Apollinis sit oraculo op-
timus iudicatus; sicut vestes tegunt mendas et cicatrices et
turpitudinem humani corporis, sic divitiae, genus, honores, si-
mulatio et dissimulatio, fama et gloria rerum gestarum celant

(1) Bisogna aggiungere qualche cosa come « avi ».

profunda animi vitia excoecantque oculos vulgi non sapientum; cedat igitur veritati fama et rumor vulgi stolidi; quod ut Horatius ait « Honores saepe dantur indignis ». Pium sanctumque esse ait Aristoteles venerari et colere veritatem atque praeferre eam et patriae et parentibus et amicis omnibus. Dominus noster dixit: Ego sum veritas. Non praetermittam hoc in loco illam Ciceronis sententiam notatu dignissimam: In poematibus, inquit, et pieturis usuvenit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea quae laudanda non sunt ob eam credo causam quod insit. Sunt quidam nobilitatis defensores et patroni, qui tribunos plebis seditiosos loquaces mendaces nobilium et Patrum gloriae invidentes, appellant; aliquis illos defensores publicae libertatis fuisse existimat et contra nobilium furorem et contra Patrum impotentiam ne dicam tyrannidem unicuique fuisse praesidium; qui his verbis non adhibet fidem, legat totum volumen De bello Jugurthino, cuius auctor non ex plebe, sed nobilis fuit; videtur ille non historiam scribere, sed dicere nobilitati diem. Non esse in ea urbe libertatem censet Plato, in qua multi serviunt, pauci dominantur; hic mos erat apud Persas, hic etiam fuit quondam apud veteres Gallos; eundem quoque esse audio apud eosdem Francos. Nolle dicere, sed dicam quia verum est; utar verbis illius, qui Iob consolabatur: Si coepero loqui, forsitan moleste accipies, sed conceptum sermonem tenere quis poterit? Post adventum Francorum et exitialia bella, nonnulli huius miseri Regni Principes adeo superbe atque averse ad libitum dominantur, ut singuli non reguli, sed Reges videantur; rebus enim et personis subditorum tamquam servorum utuntur. Profecto ante tribuniciam potestatem, quae frenum erat superbiae avaritiae et luxuriae nobilium et potentum, ut in Virginio visum est, proceres Romani plebem servorum loco habebant, vexabant foenore, et omni iniuria in nervis ob gravissima tributa et foenera torquebant; unde illud arrogantissimum verbum: debitor est servus creditoris, et illud: qui non habet quod reddat luat in corpore. Hoc ex romana lege est, divina autem hoc prohibet et abominatur. Patres plebem romanam gravi militia, continuis et quandoque etiam non necessariis bellis fatigabant. Ille, qui tyrannidem exercere voluit, sustulit tribuniciam potestatem. Mirum est: antequam plebei adirent consulatum, si historiis credimus, nunquam Romanum Imperium quintum de-

cimum lapidem transgressum est; postquam autem promiscue ex patribus et plebe consules optimates creari coeperunt, ad tantum fastigium Res Romanae pervenit; et ad manus pervenisset, nisi nobiles suis ambitionibus, seditionibus, coniurationibus, superbia et avaritia funditus eam evertissent atque ex optima Republica tyrannidem pessimam fecissent. Quid significant illa Livii verba: Indignabantur cives Romani quod sub nuius viri umbra lateret tanta urbs, nisi quod ad illius nutum omnia fiebant? Tales sunt ii, quos Aristoteles domagogos nuncupat, ex quibus tyrannos saepe fieri dixit. Ille etiam societatem civium Romanorum paene dissolvit, quod a patribus ignominiose separavit plebis consensum quod Romanis quirilibus molestissimum fuit; idem rei gestae rationem ponere, malo quidem exemplo, recusavit, simulatione sacrorum, patriam deseruit quando suo arbitrio omnia agitare, hoc est quando dominari amplius non potuit, prohibitus gravitate tribunorum; ideo ut puto latere maluit. Sapienter mihi fecisse Athenienses visi sunt quando civis aliquis ex re, quamvis bene gesta, favorem sibi et magnos honores apud populum comparaverat, exulare aliquamdiu iubebatur, donec deffervesceret ille favor et plausus populi, ne conciliatis hominum animis regnum affectaret. Sic Pisistratus tyrannidem occupavit. Sic Phalaris. Sic Dionysius. Non aliam ob causam puto Manlium illum qui rem romanam servavit e tarpeia rupe defectum; hoc etiam quamvis fortasse non satis recte attamen e republica factitasse video quasdam liberas urbes Italiae, quae seditionibus nostra et avorum nostrorum aetate vastabantur; invenies non infimae conditionis homines neque eorum qui medii dicuntur, sed proceres et potentes dissensionum, discordiarum, intestinorum bellorum et omnium malorum causam extitisse. Exempla ante oculos habemus. Brundisium, Tranum et Baretum divites et ii qui nobiles appellantur, vastaverunt; Scipio libens potius exulare voluit, quam invitus et coactus. Solon, Lycurgus, Dion sicles, Pausanias, Anaxagoras, Themistocles, Alcibiades, Aristoteles, Dionysius, Demetrius Phalerius, Demosthenes et ex nostris Camillus, Coriolanus et hic quem diximus Scipio, Cicero, C. Marius, Boetius, Symmachus, Dantes et plerique alii illustres viri aut necati sunt aut exules fuere. Exili in quibusdam fortasse honesta sed plerisque causa fuit turpissima; quin etiam domina

Roma Imperatorum tempestate non latrones non sicarios non seditiosos et cauidicos, non luxuriae magistros, non lenones et farmacopolas, non denique tyrannos, sed philosophos et medicos elecit, hoc est curatores animarum et corporum; Cicero qui suum Laelium et Scipionem admiratur: In O. Laelio, inquit, multa charitas, in eius familiari Scipione ambitio maior, vita tristior; sed plerumque rerum scriptores vulgo et favori hominum serviunt, et magnitudini rerum gestarum. At ii, qui vivorum vitas scripsere, ut Plutarchus ait, minutissima quaeque perquirunt et mores hominum examinant, non domitas gentes et triumphos; ideo in iis, quae ad mores pertinent, geografis potius quam historicis credendum est. De hoc satis. Aegypto et tota Syria liberi serviunt, servi dominantur. O rem ante actis saeculis inauditam! Qui fieri poterit hoc, nisi fraude et scelere servorum et liberorum ignavia et superstitioso Mahometti dogmate? Ii sunt nobiles, ii tyranni, verbenones, mastigiae, signati stigmatem, qui plebeios et antiquos Aegyptios habent loco servorum. Apud Phoenices, quia trucidatis dominis, raptis virginibus et matronis, direptis bonis, ubi domiati sunt (1). Sed cur peregrina exempla quaerimus? Graeci et Itali quondam rerum domini, quibus instituta vitae, quibus leges, litteras et bonos mores, quibus humanitatem (si qua in illis est) dedimus, barbaris servimus et hoc gratia et benignitate principum nostrorum et magnatum, qui ob discordias suas et odia irreparabilia, Italiam externis nationibus subiecere. O rerum vicissitudinem! Qui inopes, ignoti, degeneres, ignobiles, proedones, sicarii volones aut stipendiarii milites et ut Aristoteles ait, vitam pro vili mercedula, non pro gloria aut salute patriae exponentes, sed ob rapiendi cupiditatem ad nos venerunt; nos ignobiles, nos villanos appellant; quamvis haec non foeda, ut ipsi putant, appellatio est, sed satis honesta. Franci enim apud quos natura (2) fuisse hoc vocabulum dicunt, urbem villam nominant. Nobiles enim illic vicatim ne dicam silvatim rusticorum more habitant, quos urbes colere turpe existimant. Quid de celeberrimo illo et maximo omnium quae novimus et vetustissimo

(1) Il periodo è incompleto.

(2) Da correggere in « natum ».

Romanorum regno dicam? Cicero ille laudator non parcus latini nominis: Rex, inquit, qui Urbem condidit, ut solus regnaret, fratrem interemit; omisit hic humanitatem et pietatem, et tamen muri causam opposuit speciem honestatis, nec probabilem, nec satis idoneam. Peccavit igitur pater, vel Romuli dixerim. Haec ille: Romulus ille almae Urbis conditor in Deorum numerum receptus et Martis filius, cui mater fuit vere Lupa, patrum regno eiecit, fratrem interemit, latronibus et sicariis, quos Patres et Sanctum Senatum appellavit, urbem complevit; T. Tatium sub data fide perdidit. Tot virgines fidei suae creditas rapuit. Hae artes Romanorum Imperium pepererunt. Quid mirum, si eisdem quoque et servatum et auctum est? At nos, raptores, stupratores, periuros, fratricidas punimus; crede mihi, quae apud nos scelera sunt, apud proceros virtutes habentur; caedis reus, morte punitur; ea res proceribus et fortitudini datur et magnanimitati; furta si parva sunt crucem, si magna, donant imperium; levia peccata morte mulctantur; ingentia principes faciunt; ideo Plato ait: Principum plures mali.

Cato dicere solebat: fures privatos in compedibus, publicos vero in auro et purpura. Ethnici non solum principibus, sed Diis suis scelera omnia concessere, furta, amores, adulteria, stupra, caedes, rapinas, dolos; nonne vera est sententia illius, qui dixit: Leges simillimas esse araneorum telis, in quibus parva et imbecilla animalia, non magna capiuntur: si vir nobilis furatur, sunt qui excusant: vir generosus, magni animi est, non patitur pauperiem. Existimas melius esse furem, pyraticam exercere et lenocinia, quam mendicare aut aliquam artem servilem rusticam facere, quod turpissimum est viro nobili? Si foeneratur, dicunt: Nobilis est, divites habuit avos; inops est, filios habet plures, nescit in aegestate vivere. Quid faciet miser? Militare nequit, servire maiori nescit, neque dignatur; litteras non didicit, arma nunquam tractavit; pudet fodere; mendicare erubescit; vivit ut potest; pecunia sua illi praesidio est: Si vi opprimit minores, si extorquet πάντα και πάντη και παρὰ πάντων, non deerunt illi auxiliarii qui dicant: ex illustri familia ortus est: quid faciet? Servis, equis, vestibibus, annulis, torquibus, vasculis, nummis indiget. Non possunt haec fieri nisi manus in alienam immittat arcem.

Homines minores nati sunt ut serviant maioribus more piscium, ut ait Propheta, et more rapacium, quae devorant imbecilliora. Hoc natura ipsa monstravit. Non nostra culpa est. Ideo viris potentibus quidquid libet, licere putant; quoniam illis omnia permittuntur. Ideo Plato potentes viros fucis comparavit, sed apes sapientioribus hominibus; cum suos labores diripi vident, ignavum fucorum pecus a praesepibus arcent. Apud nos in proverbio est: Potentia et divitiae sic stultitiam et peccata operiunt, sicut herba solum. Nobis villanis peccare non licet. Caesar cuius nomen sauctum ac venerabile durat per tot saecula, cuius prima est in toto terrarum orbe nobilitas, quis fuerit nemo ignorat, impudicus, moechus, simulator, adulterator nummorum, male praecinetus, proditor patriae, qui cum Catilina consenserat, demum Pater patriae, hoc est perniciēs patriae, parricida, pessimus tyrannorum qui urbem liberam et rerum dominam servituti subiecit. Ipse ingenue fassus est, iuxta pestilentem illam a Platone primum, deinde a Cicerone reprobata Euripidis sententiam: Non aliter viros magnos et claros fieri posse, quam violato iure. Vis tu sententiae meae testem immo potius auctorem meliorem? Caesar dixit, non ab antiquis nunc iuris consulti dicunt fabulis, sed ab ipso Imperatoris oraculo dicta sententia est: Quidquid illi placuit, qui Romanorum Imperium constituit, lex est. Quot leges latae sunt de laesa maiestate? Contempta religio et laesa maiestas nullam habent recusationem, nulla paria supplicia. At hic ob contemptam religionem, ob laesam maiestatem, ob pessundaudas patrias leges, denique ob violata divina et humana iura, ob oppressis civibus Pater patriae appellatus est. Viden sub cuius tyranni et successorum legibus vivimus?

Hi nobis dant leges, qui omnia divina et humana iura pervertunt; ii nobis suadent pietatem colere qui inique et scelerate vixerunt; ii nos mentiri vetant quibus periuria ioco sunt. Maximam esse calamitatem Plato censet, administrationi malorum subiecti, quoniam, ut ipsemet ait, necesse est malam animam male imperare. Romanum Imperium ante Constantinum raro sine caede et sanguine quaesitum est; at postquam in Orientem translatum est, aditus in illam anlam non nisi per scelera patebat; quae caedes, quae venena, quae oculorum orbitates, qui carceres, quae exilia, quae tragica scelera ibi non